

W. A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Dissertatie Nijmegen 2000; Hilversum: Verloren, 2000, 479 blz., f65,-, ISBN 90 6550 081 2).

Deze dissertatie, waarop de oud-gemeentearchivaris van Bergen op Zoom verleden jaar in Nijmegen is gepromoveerd, is een proeve van bekwaamheid in de ware zin van het woord: een staaltje vakmanschap dat wordt geleverd door iemand met een langdurige en intieme vertrouwdheid met de materie waarover hij schrijft. *Macht en gezag in het Markiezaat* is dan ook een loepzuiver specimen van de genus institutionele geschiedenis waarvan het bestaansrecht door boeken als dit nog maar eens wordt onderschreven. Het doordringt je van het besef dat het volstrekt onmogelijk is om zonder gedegen voorkennis van de politieke en bestuurlijke instellingen wat dan ook te doen aan de geschiedenis van een plaats, een regio of een land. Van Ham brengt die kennis aan met een stelselmatigheid en een grondigheid die soms schoolmeesterachtig aandoen. Neem alleen al de paginaverdeling: 100 bladzijden voor de inleiding en deel I, 100 bladzijden voor deel II en 200 bladzijden voor deel III. Ook geeft Van Ham steeds nauwkeurige beschrijvingen van zijn instellingen en hij legt geduldig uit hoe ze werkten, welk radertje in het apparaat wat precies deed, enzovoort, hetgeen dit boek tot geschikte lectuur maakt voor iedereen die zich wil oriënteren in de vaderlandse instellingen-geschiedenis van het Ancien Régime. Geïnteresseerden in de West-Brabantse geschiedenis worden bij de les gehouden dankzij het sublieme kaartwerk, dat de bestuurlijke complexiteit van het markiezaat volkomen doorzichtig maakt.

Deel I opent met een schets van de geografische en historisch-demografische contouren van stad en land van Bergen op Zoom — wat obligaat maar in dit verband evengoed een onmisbaar decorstuk. Hierna volgt een beknopt overzicht van de in wezen politieke geschiedenis van Bergen op Zoom, toegesneden op de rol van de heren van Bergen op Zoom, hun bezittingen en hun relatie tot de hertogen van Brabant. Hiermee heeft Van Ham de 'grondslagen van de macht' beschreven. Over sommige evenementen komt Van Ham in latere hoofdstukken opnieuw en dan uitgebreider te spreken. Helemaal gelukkig is dat uitstel niet omdat de lezer zo in het begin belangrijke onderdelen van zijn referentiekader mist. Dit geldt onder andere voor de perikelen rond de reformatie en het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Gaat het in deel I vooral om de betrokkenheid van de markiezen en hun omgeving bij deze gebeurtenissen, aan het einde gaat Van Ham meer in op de gevolgen voor de Bergse samenleving als geheel.

Deel II behandelt de 'instrumenten van de macht', dat wil zeggen het bestuurlijke apparaat: leenhof, raad en rekenkamer en de ambtenarij. Deel III zet tenslotte 'het gezag in werking'. Hoe functioneerden 'justitie en politie', hoe werden inkomsten beheerd, hoe waren landsverdediging en waterstaatszorg georganiseerd en kan men al zoiets als economische politiek en openbare welzijnszorg ontwaren? Na lezing van het geheel blijf je achter met een dubbel gevoel: aan de ene kant was het bestuur van zo'n quasi-autonoom minivorstendom als stad en land van Bergen op Zoom verbazingwekkend goed geregeld, aan de andere kant rammelde het bestuurlijke apparaat aan alle kanten en hangt er een zware geur van achterkamertjespolitiek over.

Bij de politiek essentiële ambten liepen de belangen van stad en heerlijkheid ('Land', zo men wil) van Bergen op Zoom in hoge mate dooreen. Precies die verwevenheid komt echter minder goed uit de verf. Dat komt vooral omdat de eerste twee delen feitelijk alleen de bestuurlijke organisatie rond de heren van Bergen op Zoom behandelen, terwijl in het derde deel de stad en haar bestuursorganen juist nadrukkelijk op de voorgrond treden. Om in de terminologie van het boek te blijven: het is alsof de stad halverwege — aan het begin van deel III dat opent met

een uitvoerige beschouwing over de stedelijke instellingen — de macht van de markies overneemt, totdat deze als bezitter van de patronaats- en presentatierechten in de meeste plattelandsparochies tegen het einde van het laatste hoofdstuk 'terugslaat'. In één geval leidt die herhaaldelijke perspectiefwisseling echt tot verwarring, namelijk bij de bespreking van de financiën in hoofdstuk 9. Gaat de paragraaf 'inkomsten' uit van de kas van de markies (die vooral accijnzen — uit de stad — en schot/grondbelasting — uit de dorpen — ontving), de paragraaf 'uitgaven' doet dat opeens van de stadskas. De verwarring is compleet wanneer blijkt dat de belangrijkste vaste stedelijke uitgavenpost — een erfelijke rente tot afkoop van bepaalde heerlijke rechten — tegelijk een belangrijke inkomstenpost voor de markies was! (zie 319 onderaan). Een andere bron van inkomsten van de markiezen, de zogenaamde huldegelden, wordt vervolgens weer besproken na een paragraaf over de heffing van landsheerlijke (=hertogelijke) beden.

Afgezien van deze curieuze weeffout is ook deel III buitengewoon helder gestructureerd. Meteen aan het begin blijkt andermaal, hoe klein de kring was waaruit voor de recruitering van gezagsdragers en ambtenaren werd geput. Zonder overigens uitgebreid in te gaan op de samenstelling van het Bergse stadspatriciaat weet Van Ham voldoende duidelijk te maken dat de politieke elite een gesloten groep was waar van buiten af alleen incidenteel gestudeerde juristen in doordrongen. Als de belangrijkste heerlijke en stedelijke bestuursorganen — de raad en rekenkamer van de markies, de stadsmagistraat en de stedelijke buitenraad — samen vergaderden, zaten er zevententwintig personen om de tafel (225).

Het is overigens nog niet zo eenvoudig om te doorgronden hoe sterk de bestuurlijke greep van de hoofdstad op de regio — het in twee gescheiden stukken verdeelde Land van Bergen op Zoom — precies is geweest. Geheel conform aan wat we elders in deze tijd zien, ontbrak het in de bestuurlijke organisatie van het platteland ten enen male aan eenheid en uniformiteit. In elk bestuurlijk dorp was de 'heerlijkheid' (het overherig gezag) weer anders geregeld. De stad bezat zelf geen dorpsheerlijkheden maar ook de markies had lang niet overal het (alleen)recht op de benoeming van de schepenen in een van de dertig schepenbanken die omstreeks 1500 actief waren. De zaken werden verder gecompliceerd door het bestaan van waterschappen/polderbesturen en moerontginningen met eigen rechtsprekende organen. Van conformering aan stedelijk recht was evenmin sprake. Volgens Van Ham bleef het platteland 'nog lange tijd het domein van het ongeschreven recht'. Dat ongeschreven lokale gewoonterecht komen we in de bronnen tegen als *ius patriae*, waarbij dat *patria* hier zeker niet, zoals Van Ham op pagina 254 doet, vertaald moet worden met 'vaderland', zijnde Brabant, maar met 'eigen dorp' of 'eigen streek'. Evenmin is het te vereenzelvigen met 'landrecht', dat toch de technische term is voor het geheel van geharmonieerde regels dat op het héle platteland binnen een bepaald heerlijk territorium van toepassing was. Zo'n Bergs landrecht heeft wel bestaan maar de inhoud kennen we niet, althans alweer niet voor wat betreft het materiele recht.

Inmenging van de stadsschepenen in de rechtspraak ten plattelande kreeg net als bij andere Brabantse 'hoofdsteden' in de eerste plaats haar beslag via het 'recht van inhaling' of 'ingebod', dat, zou ik zeggen, in de kern bestond uit de bevoegdheid tot het dagen van wanbetalers van voor stadsschepenen gecontracteerde renten met een gerechtelijk dwangbevel (in afwijking van Van Ham, 261). De bemoeienis van de stadsschepenen met de berechting van *crimina* was daarentegen weer uiterst gering omdat aan de meeste dorpsbanken hoge jurisdictierechten verbonden waren, terwijl daarnaast in een gelimiteerd aantal gevallen de berechting van ernstige misdrijven gereserveerd was voor de markies en zijn raad. W l ontwikkelde zich beroep van vonnissen in civiele geschillen van (diverse soorten) plattelandsbanken op hetzij de schepenbank van Bergen op Zoom, hetzij die van Wouw, hetzij het leenhof van de markies. Pogingen

van de markies om op dit punt tot grotere uniformiteit te komen en zijn greep op appèlzaken te verstevigen door het aanwijzen van zijn leenhof als enige plaats van hoger beroep slaagden slechts voor een deel.

Het is jammer dat in een studie van dit kaliber niet af en toe is gekozen voor een verruiming van het gezichtsveld. Nu is alles Bergen op Zoom wat de klok slaat en zelfs wat Bergen aangaat had de auteur zijn betoog van mij best eens nu en dan mogen laten uitwaaiëren naar niet-institutionele uitzichten of naar de effecten van het zo minutieus beschreven bestuurlijke handelen op de samenleving. In de hoofdstukken 7 en 8 worden bijvoorbeeld regelgeving en regeltoetsing door rechtspraak keurig los van en direct na elkaar behandeld, maar het stuk over rechtspraak is dan — ondanks de veelbelovende titel 'rechtspraak: een machtsmiddel' — toch weer voornamelijk gericht op de organisatie, op de institutionele en de procedurele kanten en niet of nauwelijks op de eigenlijke rechtsbedeling. Het roepen om vergelijking met andere regio's is altijd een beetje flauw, want zó eenvoudig is dat niet en het einde is al gauw zoek. Toch vraag je je als lezer juist vanwege de glasheldere structuur van dit boek regelmatig af: hoe zat dit of dat nu in dezelfde periode in direct aanpalende gebieden: in het Land van Breda dus en in het markiezaat van Antwerpen? Dat kan dan om zuiver institutioneel-historische kwesties gaan, zoals waarom leen- en laathoven in Bergen op Zoom geheel ontbraken terwijl die elders in het noordelijke deel van het hertogdom Brabant nog volop functioneerden (234). Maar daarnaast ook om zaken met een bredere historische bedding, zoals de juridische en economische relaties tussen Bergen op Zoom en Antwerpen gedurende een periode waarin de laatste stad zou uitgroeien tot de grootste metropool van Europa. Van Ham raakt daar natuurlijk wel aan. Zo toont hij overtuigend aan dat Antwerpen eigenlijk tot 1585 is blijven proberen om zijn overherigheid, die berustte op zijn status als 'hoofdplaats' van Bergen op Zoom en Breda, aan Bergen op Zoom op te leggen. Dat gebeurde duidelijk ook via economische pressie op de fameuze Bergse jaarmarkten die aanvankelijk profiteerden van de opgang van Antwerpen maar uiteindelijk zo in het tweede kwart van de zestiende eeuw juist door de buitensporige expansie van de Scheldestad veel van hun belang verloren. Het zou interessant zijn om na te gaan welke institutionele sporen de ontwikkeling van die complexe en tweeslachtige relatie met Antwerpen in de Bergse instellingen én in de Bergse politiek heeft getrokken. Van Ham is op dat punt helaas weinig mededeelzaam (onder andere 281-282 en 333-335).

Een kleine schat zit tenslotte verborgen in de enige bijlage die het boek rijk is en die slechts één bladzijde inneemt. Daarin wordt verwezen naar een gemakkelijk te raadplegen internetsite waarop een reeks lijsten met heren, ambtenaren en stadsbestuurders staat. De waarde zit vooral in de persoonlijke gegevens, opgeslagen in 215 voetnoten. De bijlage kan simpel worden 'gedownload' en telt, uitgeprint, 32 bladzijden.

P. C. M. Hoppenbrouwers

J. Bottema, *Naar school in de Ommelanden. Scholen, schoolmeesters en hun onderwijs in de Groninger Ommelanden ca. 1500-1795* (Bedum: Egbert Forsten en Profiel, 1999, 203 blz., f49, 50, ISBN 90 5294 180 7).

In dit boek heeft de auteur, oud-leraar geschiedenis te Delfzijl, de gegevens vastgelegd die hij in de loop der jaren verzamelde over de geschiedenis van het onderwijs in de Groninger Ommelanden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Aangezien het betrekking heeft op de westelijke helft van de provincie Groningen (de Ommelanden met het Westerkwartier, Hunsingo en Fivelingo — niet de stad Groningen met het Gorecht, Westerwolde en de beide